

ERKEN ORTA ÇAĞ'DA FİLİSTİN'DE KABİLE İSKÂNİ VE TOPRAK MÜLKİYETİ*

Tarif KHALIDI

Çeviren: Arş. Gör. Halil İbrahim HANÇABAY
Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Bu makale İslâm fetihlerinin öncesinden Haçlı seferlerinin başlangıcına kadar Filistin ve Ürdün bölgesinde kabile iskânı ve toprak mülkiyeti ile ilgilidir. İslâm'ın ortaya çıkmasından önce bazı Arap kabileleri Filistin bölgesine göç etmeye başladılar. Fakat bölgedeki fetihlerle birlikte Hz. Ömer'in toprak mülkiyeti ve vergilerle ilgili düzenlemelerinin de mahiyeti belli olmaya başladı. Emeviler döneminde bu bölgelerde tarımsal yerleşime ve arazi ıslahına son derece önem verildi. Bu dönemde devlete ait olan araziler genel olarak Abbasilere intikal etti. Fakat Abbasiler kırsal bölgelerde ortaya çıkan isyanlar sebebiyle bu toprakları Emeviler kadar iyi idare edemediler.

Anahtar Kelimeler: Filistin, Kabile İskânı, Emeviler, Abbasiler, Toprak Mülkiyeti

ABSTRACT

Tribal Settlement and Patterns of Land Tenure in Early Medieval Palestine

This paper deals with the tribal settlement and the land tenure in Palestine and al-Urdun from the eve of Muslim conquests until the eve of the Crusades. Before the rise of Islam, some Arab tribes started to immigrate to the Palestinian territory. But the nature of Caliph Umar's tax and land tenure arrangements started to become apparent with the Muslim conquests. It was attached a particular importance to agricultural settlement and land reclamation in the Umayyad period. The Umayyad royal estates, in general, passed into the hands of the Abbasids. However, due to the revolts that broke out in rural areas, the Abbasids were not able to administer these lands as Umayyads as well.

Key Words: Palestine, Tribal Settlement, Umayyads, Abbasids, Land Tenure.

Bu makale, müslüman Arap fetihleri öncesinden Haçlı seferlerinin başlangıcına kadar Filistin ve Ürdün'ün garnizonlarındaki kabile iskânı ve toprak edinme şekilleri ile ilgilidir. Benim Filistin olarak isimlendireceğim bu bölge aşağı yukarı Bizans döneminin üç Filistin'ine tekabül etmektedir.** Irak bölge-

* Makalenin aslı "*Tribal Settlement and Patterns of Land Tenure in Early Medieval Palestine*" *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East* (ed. Tarif Khalidi), American University of Beirut, Beirut 1984, s. 181-188, ismiyle yayınlanmıştır. Metindeki italik vurgular müellife, köşeli parantez içinde veya sonunda "çev." kısaltmasıyla belirtilen notlar ise mütercime aittir. (çev.)

** Ürdün Nehri ile Akdeniz arasında kalan bölge, Bizans döneminde idari açıdan *Palaestina Prima*, *Palaestina Secunda* ve *Palaestina Salutaris* olmak üzere üçe ayrılmıştı. *Palaestina Prima* ölü
→ →

siyle kıyaslandığında İslâm'ın ilk döneminde Filistin'de toprak mülkiyeti ile ilgili bilgi çıkarımda bulunulamayacak kadar az ve dağınıktır.¹ Fakat az da olsa bu bulguları sunmaya çalışacağım.

İslâm öncesi dönemde Arap kabilelerinin dalga dalga yayılan göçleri Filistin'in doğu ve güney sınırında karar kılmıştır. Yani Ürdün'ün Gavr [Ghavr] bölgesinde ve ölü denizin güneyinden Gazze'ye uzanan kavis şeklindeki bölgede bir diğer ifadeyle Negev [Palestina Tertia] veya Petra'da. Milattan sonra VI. asırda, bu kabilelerin veya kabile birliklerinin [confederacies] kronolojik olarak bölgeye ulaşmaları şu şekilde olmuştur: Himyer, Kinde, Salîh, Gassan ve Kudâ'a.² Her göç dalgası kendisinden önceki dalganın sönmesinden ve parçalanmasından istifade etmiş ve bölgede tutunabilmek için bir öncekinin kalıntılarını bünyesine katmıştır.

Miladi VI. asrın sonlarında bu dalgaların sonuncusu olan Kudâ'a birliğinin güneydeki kavisi işgal ettiği ve buraya kendi ismini verdiği görülmektedir.³ Kudâ'a birkaç kabileden oluşuyordu. Bunlardan (Lahm, Kelb, Salîh gibi) bazıları bir zamanlar güçlü idiler; (Cuzâm gibi) bazıları ise zamanla güçlü hale gelmişlerdir.⁴ Lahm ve Cuzâm kabileleri erken dönem Arap Filistin tarihinde şüphesiz çok iyi bilinen iki kabiledir. Lahm kabilesi Arîş, Gavr ve Halil'e [Hebron] kadar olan bütün bölgede bulunuyordu. Bir başka ifadeyle güneydeki kavisin tamamında yayılmışlardı. Diğer taraftan Cuzâm kabilesi kuzey-güney ekseninde⁵ Eyle, Maan ve Gavr gibi bölgelere yerleşerek coğrafi açıdan daha dar alanda yoğunlaşmıştı. Miladi VII. asrın başlarında Cuzâm kabilesini yıkılmaya yüz tutmuş Gassânilerin vergi tahsildarı olarak görmekteyiz.⁶ Coğrafi olarak dar alanda yoğunlaşmış olsalar da bu durum onları İslâm fetihlerinden çokça faydalanabilecekleri bir konuma yerleştirmiştir.

Bu kabilelere ilave olarak, VI. asrın sonlarında Mekke'nin zengin tâcirleri, özellikle de Abdüşşems kolu ikinci Filistin'in [Palaestina Secunda] doğu ve güney-doğusunda yer alan Belkâ bölgesinde arazi sahibi olmaya başlamışlardır. Ebu Süfyan'ın burada Kubbeş veya Biginnis şeklinde isimlendirilen çiftliği var-

→ →

denizi de içine alacak şekilde güney batı Filistin'i; *Palaestina Secunda* Ürdün Nehri'nin yanı sıra Taberiye gölü de dâhil olmak üzere kuzey doğu Filistin'i; *Palaestina Salutoris* ise bu ikisinin dışında kalan ve bugün Sinâ yarımadasının batısı ile güney Ürdün'de bulunan Petra şehrini de içine alan bölgeyi kapsıyordu. Fakat müslümanlar Filistin bölgesini fethedince eski taksimatın yerine bu üç bölgeyi Filistin ve Ürdün olmak üzere iki garnizon şeklinde düzenlediler. (çev.)

¹ Emevilerin sonuna kadar olan dönemde coğrafi olarak Suriye'deki (Bilâdü's-Şâm) toprak mülkiyeti ile ilgili bilgiyi bir araya getiren ve değerlendiren bir çalışma için bkz. Abdülaziz Dürî, "el-Arab ve'l-ard fi Bilâdi's-Şâm fi sadri'l-İslâm", el-Mu'temeru'd-düvelî li târihi Bilâdi's-Şâm, Amman 1974, s. 25-34.

² İbn Habîb, *Kitâbu'l-muhabber* (nşr. I. Lichtenstadter), Haydarabad 1942, s. 364-372; İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-maârif* (nşr. Servet Ukkâşe), 2. bs. Kahire 1969, s. 640.

³ Taberî, *Târih* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1879-1901, I, 2111.

⁴ Bekrî, *Mu'cem me'sta'cem* (nşr. Mustafa Sakka), Kahire 1945-49, I, 52; İbnü'l-Kelbî, *Kitâbu'l-esnâm* (nşr. Ahmed Zeki), Kahire 1924, s. 38,48; Taberî, *Târih*, I, 2347.

⁵ İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-Arab* (nşr. Abdüsselam Muhammed Harun), Kahire 1962, s. 421-424; Mesûdî, *Murûcu'z-zeheb* (nşr. C. Pellat), Beyrut 1966-79, Bölüm: 1.112; Yâkût, *Mu'cemu'l-büldân* (nşr. M. A. Hancî), Kahire 1906, VI, 188.

⁶ İbn Hacer, *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe* (nşr. Ali Muhammed Bicavi), Kahire 1970, II, 568-569.

dı.⁷ Bu ailenin Ebu Muayt kolunun da aynı bölgeyle irtibatı vardı. Bazı Emevi halifelerinin malikânelerinin [palace-estates] daha sonra burada yoğun bir şekilde bulunması bu eski kökleri yansıtmaktadır.⁸ Fetihlerin ilk dönemi boyunca, önce Yezid [b. Ebû Süfyân] sonra da Muaviye olmak üzere Süfyânîler, Suriye ve Filistin bölgesi hakkında uzman konumuna geliverdiler.

Bu arada tam da Filistin'de, Hıristiyan ağırlıklı toprak sahibi sınıf çoğunluğu Samirî olan çiftçilere hükmetmekteydi.⁹ 529 yılında şiddetli bir Sâmirî isyanı ortaya çıktı ve bu isyan Jüstinyen tarafından, onun Arap müttefiklerinin özellikle de Ebû Karîb liderliğindeki Himyer'in yardımıyla kanlı bir şekilde bastırıldı.¹⁰ Bu isyan [VI. yüzyılın en önemli Filistinli tarihçisi] Procopius'un yerli bir evladın aşırı gururuyla "dünyanın en iyi toprağı" olarak tanımladığı [buradaki] tarım hayatını mahvetti.¹¹ Fakat Sâmirîler kırsal kesimde belirgin bir unsur olarak varlıklarını Abbasiler dönemine kadar devam ettirdiler.

Arap fetihleri diğer gelişmeler yanında heterojen kabile gruplarının Filistin'e yerleşmelerine imkân vermiştir.¹² Kesin bir zaferle sonuçlanan Yermuk savaşında Kudâ'a [kabilesinin bir kısmı] Bizans [bir kısmı ise] Arap güçlerine destek vererek ikiye ayrıldı. Yeni gelen [kabileler] arasında Ezd kabilesi Cuzâm kabilesine geçici bir üstünlük sağlayarak yegâne büyük grup olurken¹³ Kays kabilesi de (özellikle Süleym ve müttefikleri Kayn) [Roma döneminde] ikinci Filistin olarak adlandırılan Ürdün'de baskın bir unsur haline geldi.¹⁴ Fatihler Filistin'de yerleşmeye başlayınca Halife Ömer'in düzenlemelerinin ana hatları da ortaya çıkmaya başladı. Yapılan barış, Filistin kırsalında en az karmaşa demektir.¹⁵ Hz. Ömer, ordu komutanlarına *mukâtîlenin* şehirlere yerleştirilmesini ve köylere girmelerine izin verilmemesini emretti. Şehirlerde evlerin ve kiliselerin yerli

⁷ Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1866, s. 129; Yâkût, *Mu'cem*, II, 253; Bigünis muhtemelen daha doğrudur. [Ebû Süfyân cahiliye döneminde Şam'a yaptığı ticaret esnasında Belkâ'da Kubbeş adında bir çiftlik satın aldı. Burası ondan sonra Muaviye'ye ve onun çocuklarına kaldı. Abbasiler döneminde ise buraya el konularak Halife Mehdî'nin oğullarının eline geçti. Daha sonra bu çiftlik Kûfe'li Benî Naim diye bilinen zeytincilerin oldu. Bkz. Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân* (trc. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 184.]

⁸ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 319; Belâzurî, *Fütuh*, s. 117.

⁹ Procopius, *Anecdota*, XI, 30.

¹⁰ F.M. Abel, *Histoire de la Palestine*, Paris 1952, II, 355-359; (Procopius'un Abocharobus şeklinde ifade ettiği) Ebû Karîb'in köle olarak sattığı yirmi bin mahkûmu götürdüğüne dair bilgi İbn Habîb'te de (*el-Muhabber*, s. 367) teyit edilmiş görünmektedir.

¹¹ Procopius, *Anecdota*, XI, 29.

¹² Suriye'nin fethinde yer alan kabilelerin rolü Fred M. Donner tarafından ele alınmıştır. Bkz. *The Early Islamic Conquests*, Princeton 1981, s. 101-111, 133, 147-148, 361-368.

¹³ Ezdî, *Fütûhu's-Şâm* (nşr. Abdülmünim Amir), Kahire 1970, s. 218; İbn Asâkir, *Tehzîbu târîhi'l-kebir* (nşr. Abdülkadir Bedran), Dimaşk 1331/1913, III, 451. Ezd ve Has'am kabileleri önceden Serât'ta beraber yaşadıkları için birlikte gelmiş olabilirler. Bkz. Bekrî, *Mu'cem*, I, 90.

¹⁴ İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd* (nşr. Ahmet Emin ve dğr.), Kahire 1940-1953, IV, 395. Sıffin'de savaşın taraflarına bakıldığında daha fazla kanıt bulunabilir. Bkz. Nasr b. Müzâhim, *Vak'atü Sıffin* (nşr. Abdüsselam Harun), Kahire 1382/1962-63, 2. baskı, s. 205-206; Halife b. Hayât, *Târîh* (nşr. Süheyl Zekkâr), Dimaşk 1967-68, I, 222; Dineverî, *Ahbâru't-tivâl* (nşr. Abdülmünim Amir ve dğr.), Kahire 1960, s. 172-173. Filistin'deki hem erken hem de geç dönem kabile iskânıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Mustafa Murad ed-Debbâğ, *el-Kabâilü'l-Arabiyye ve selâilühâ fi bilâdinâ Filistin*, Beyrut 1979; A.S. Mermerci, *Büldâniyyetü Filistin el-Arabiyye*, Beyrut 1948 ve Ahmed Semih el-Halidî, *Ehlü'l-İlim ve'l-hüküm fi rîfi Filistin*, Amman 1968.

¹⁵ Ezdî, *Târîh*, s. 140.

halkla fatihler arasında bölüştürülmesi talimatı verildi. Fatihlerin tarımla meşgul olması engellendi; hatta bazı dönemler yasaklandı.¹⁶ Araplar tarafından Bizans vergi sisteminin basitleştirilmesi Filistin'de müreffeh bir dönemin başlamasına vesile oldu.¹⁷ Meselâ Sâmîrîlerden sadece cizye alınıyordu ve toprak vergisi yani *haraç* ise ancak kırk yıl sonra Yezid döneminde yürürlüğe kondu.¹⁸

Şartlar Hz. Ömer'in halifeliğinin son dört veya beş yılında değişmeye başladı. Amvâs taûnunun gerçekleştirdiği tahribat ve Bizans'ın yeniden korkulan deniz saldırısı Hz. Ömer'i iskân açısından, özellikle Askalân civarındaki sahil bölgelerinde, serbest [relaxation] bir politika takip etmeye zorladı. Buradaki iktâ arazileri [قطائع] Arap *mukâtiley*e verildi ve bu politika Hz. Osman zamanında düzenli bir uygulama haline geldi. Bu cömert uygulama çok sayıda kabile mensubunu sahil boyunca yerleşmeye sevk etti.¹⁹ Tıpkı Amr b. As'ın Bi'ru's-Seb'deki arazisi gibi Filistin'de özel mülk edinmenin başlangıcının ve bunun yanı sıra *vakıflarla* ilgili en erken rivayetlerin de bu dönemle ilgili olması gerekir.²⁰

Emeviler dönemi, tarımsal yerleşim, sulama projeleri ve arazi ıslahı düzenlemelerine devletin yoğun bir şekilde ilgi göstermesiyle tebarüz etmiştir. Öncelikle iktidardaki aile tarafından devlete ait arazilerde büyük ölçekli yatırımlar gerçekleştirilmiştir: Muaviye ve Hişam'ın Gor, Akka, Askalân, Amvâs ve Kasr Halid gibi Filistin'in değişik yerlerinde bulunan bu arazilere [ضیاع الخلافة] sahip olma ve bunları geliştirme konusunda oldukça aktif olduğu görülmektedir.²¹ Aslında bu araziler büyük *safâvî*lerdi ve imparatorluğa veya şahıslara ait terk edilmiş topraklardı. Merkezi dağlık bölgelerin her iki tarafında yer alan verimli ovalarda bulunuyordu. Süleyman [b. Abdülmelik] Remle şehrini kurarken Yarda

¹⁶ Hz. Ömer'in savaşanlarla ilgili emri için bkz. İbn Asâkir, *Târihu medîneti Dimaşk* (nşr. Selahaddin Müneccid), Dimaşk 1954, 2/1, 95; evlerin bölünmesi ile ilgili bkz. İbn Asâkir, *Târih* (nşr. Selahaddin Müneccid), Dimaşk 1951, I, 570; Belâzurî, *Fütûh*, s. 115-116; savaşanların tarımla uğraşmaktan alıkonulmasına dair ve Mısır'dan bir örnek için bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 345. Bu örnek muhtemelen Filistin'deki durumu da açıklamaktadır.

¹⁷ Bizans vergi sisteminin Araplar tarafından yeniden düzenlenmesi ile ilgili ayrıntılar için bkz. Daniel C. Dennet, *Conversion and Poll Tax in Early Islam*, Cambridge 1950, s. 60-64. Erken dönemde yaşanan refahla ilgili bkz. Ezdî, *Târih*, s. 253. Bu bilgiler [Emeviler döneminde Filistin'i ziyaret eden] Arculf tarafından da teyit edilmektedir. Bkz. *The Pilgrimage of Arculfus*, Palestine Pilgrim Text Society, London 1897, III, 21,35 ve muhtelif yerlerde.

¹⁸ Belâzurî, *Fütûh*, s. 158.

¹⁹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 117, 128, 144.

²⁰ Amr b. el-As'ın sahip olduğu arazi ile ilgili bkz. Taberî, *Târih*, I, 2967; Bekrî, *Mu'cem*, II, 717. Yâkût bu arazinin (Belâzurî'nin de belirttiği gibi *Fütûh*, s. 138) Beyt Cibrîn'de yer aldığını söylemektedir (*Mu'cem*, III, 47). Fakat bir başka yerde ise Bi'ru's-Seb'de olduğunu belirtmektedir (Yâkût, *Mu'cem*, V, 30). *Vakıflarla* ilgili olarak, Yâkût el-Hamevî, Silvân'da bulunan bir su kaynağının Hz. Osman tarafından vakıf olarak tesis edildiğini zikretmektedir. Erken dönemde en meşhur iktâ elbette Temîm ed-Dârî'nin iktâsidir. Temîm'in bu iktâyı gerçekten Hz. Peygamber'den alıp almadığı bir tarafa, onun mülkiyetini Hz. Osman'ın vefatından sonra elde ettiği görülmektedir. Bkz. Makrizî, *Dav'ü's-sârî fi ma'rîfeti haberî Temîm ed-Dârî* (nşr. Muhammed Ahmed Aşur), Kahire/Beyrut 1972, s. 77-78. Bu eser ayrıca Charles D. Matthews tarafından da neşredilmiştir. Bkz. "Maqrizi's treatise Dau As-Sari on the Tamimi Waqf in Hebron" *Journal of the Palestine Oriental Society*, 19 (1939), s. 147-179. Ayrıca bkz. Muhammed Hamidullah, *Mecmû'atu'l-vesâiki's-siyâsiyye li'l-ahdi'n-nebevî ve'l-hilâfeti'r-râşide*, Kahire 1956, numara 43-47.

²¹ Ceşşiyârî, *el-Vüzerâ ve'l-küttâb* (nşr. Mustafa Sakkâ), Kahire 1938, s. 26,60; İbn Asâkir, *Târih*, 2/1, 133.

diye isimlendirilen bir kanalı da inşa etmişti.²² Halid b. Yezid ve Muhammed b. Abdülmelik gibi diğer hanedan üyeleri de geniş topraklara sahipti.²³ Fakat halifenin yakınında bulunan muhaddis Zührî gibi bazı kişilerin de Filistin'de toprakları vardı.²⁴ Çünkü bu savâfi araziler devlete ait arazilere dönüştürülünce Emevi halifeleri Kureyş'ten ve diğer kabile aristokrasisi tarafından gelen baskılara uzun süre dayanamayıp aynı statüde bulunan arazilerden onlara da vermek durumunda kaldılar.²⁵ Bir süre sonra, yani Abdülmelik b. Mervan döneminden itibaren terk edilmiş haracî araziler de iktâ olarak verildi. Sonuçta halifeler eşrâfın normal haracî arazileri satmalarına izin vermek zorunda kaldı ki bu durum Ömer b. Abdülaziz'in beyhûde yere kontrol etmeye çalıştığı bir gelişmeydi.²⁶

Kabile iskânının tarzıyla ilgili olarak Remle, Beyt Cibrîn ve Taberiye bölgeleri kaynaklarda çok sık zikredilen yerlerdir.²⁷ Büyük kabilelerin bu topraklarda yayılması ve Muaviye tarafından etkilenen nüfusun [bu bölgelere] göçü kabile dayanışmasının bozulmasına sebep oldu.²⁸ Süfyaniler zamanında Ezd/Has'am koalisyonu baskın ve ayrıcalıklı bir grup iken Cuzâm kabilesi merkezi bir konuma gelecekleri zamanı bekliyordu.²⁹ Abdülmelik döneminde, Cuzâm kabilesinin Zinbaîd ailesi yani Ravh b. Zinbâ' ve çocukları Emevi Filistin'i'nin siyasetinde etkin bir konuma geldiler. Ancak Cuzâm kabilesinin bizzat kendisi ikinci *fitne* döneminde görüldüğü gibi her zaman birlik olmuş bir grup değildi.³⁰ Siyasi karışıklık ve buna bağlı olarak kabile kutuplaşmasının baskısı altında ülke birbiriyle rekabet eden iki bölge haline geldi: Filistin ve Ürdün.³¹ Muaviye döneminde aşağı yukarı eşit olduğu söylenen bu iki bölgenin geliri Abdülmelik döneminde oldukça farklılaştı ve Filistin'in geliri Ürdün'ün gelirinden en az iki kat daha faz-

²² Belâzurî, *Fütûh*, s. 143. "Berede" şeklindeki okunuş Abdullah Muhlis tarafından düzeltilmiştir. Bkz. *Mi'zenetü'l-câmi'i'l-ebiyad fi'r-Remle*, Beyrut [ty.], s. 4, no: 4.

²³ İbn Asâkir, *Târih*, 2/1, 133; Kindî, *Vulâtü Mısır* (nşr. Hüseyin Nassar), Beyrut 1959, s. 54; Yâkût, *Mu'cem*, IV, 349, "Reysün" [ريسون] maddesi.

²⁴ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 472.

²⁵ Süli, *Edebü'l-küttâb* (nşr. Muhammed Behçet el-Eserî), Kahire 1341/1922-1923, s. 216-217.

²⁶ Bu süreçle ilgili en detaylı rivayet için bkz. İbn Asâkir, *Târih*, I, 593-595. Hz. Ömer'in bu uygulamayı düzeltme çabası ile ilgili bkz. a.m.f, I, 587

²⁷ Meselâ bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 461, III, 88, V, 571; Mes'ûdî, *Murûc*, Bölüm: 2287; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, Beyrut 1979, V, 576; Ya'kûbî, *Kitâbu'l-büldân* (nşr. de Goeje), Leiden 1892, s. 329.

²⁸ Filistin'deki birçok şehre neseb olarak içiçe geçmiş Arapların yerleştiği söylenmektedir. Bkz. Belâzurî, *Fütûh*, s. 117; Ya'kûbî, *Kitâbu'l-büldân*, s. 327-329. Ravh b. Zinbâ' bir noktada Cuzâm'ın nesebini Mûdâr'a geçirmek istemiştir. Bkz. İbn Hazm, *Cemheratü ensâbi'l-Arab*, s. 421.

²⁹ Ezd kabilesine mensup bir kişi Sıffin savaşında Filistinli askerlerin komutanıydı. Bkz. İbn Asâkir, *Tehzîb*, III, 451. Ezd kabilesinden bir kişinin Filistin âmilî olduğuna dair bilgi için bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 330-331. Has'am kabilesi Hz. Ali taraftarı olan bir kişiyi Muaviye'den korumuştur. Bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 8. Muaviye, Has'am kabilesine mensup bir grup askerin yardımıyla ikinci defa Mısır'ı ele geçirmişti. Bkz. Kindî, *Vulât*, s. 52. Ayrıca Sıffin'de savaşın tarafları ile ilgili yukarıdaki 14. dipnota bakınız.

³⁰ Cuzâm kabilesi Zübeyrîleri destekleyen Nâtil ve Mervânileri destekleyen Ravh arasında bölünmüştü. Belâzurî, *Ensâbu'l-eşrâf* (nşr. S. D. Goiten), V, Jerusalem 1936, s. 127-128, 132. Ayrıca yukarıda 28. dipnotta bulunan İbn Hazm'a bakınız.

³¹ İbn Abdürabbih, *el-İkd*, IV, 395. İsfahânî ve Belâzurî'de geçen dizeler için bkz. *Eğânî* (nşr. Abdülkerim İbrâhim Uzbavi ve dğr.) Kahire 1394/1974, XIV, 31; *Ensâb*, V, 158.

la oldu. Bu mâîl eşitsizlik Abbasiler döneminde de devam etti.³² Cuzâm kabilesinin Filistin bölgesinde bariz bir şekilde yükselişi kısmen de olsa onun sahip olduğu servetten kaynaklanıyordu.³³

Abbasiler döneminin başlangıcında Filistin'de Zinbaîd isyanı Abbasilerin Mısır valisi tarafından bastırılınca Cuzâm'ın siyasi ve askeri gücü kırıldı.³⁴ Yaklaşık olarak sonraki iki yüzyıl boyunca aynı itibar ve zenginliğe sahip tek bir kabile grubu dahi ortaya çıkmadı. Cuzâm kabilesi Filistin'in güneyinde yer alan el-Arîş ve Beyt Cibrîn topraklarına geri çekilmiş³⁵ ve X. asırda bir zamanlar verimli olan bölgelerde düşüş yaşanmıştır.³⁶ Diğer Arap kabileleri[nden] Has'am'ın muhtemelen Remle bölgesinde; Kays ve Mezhiç'in Ürdün'de; Kinâne'nin Askalân'da; Lahm'in Remle ve el-Arîş'te; Eş'ariyyûn'un Taberiye'de çok baskın olduğu gözlenmektedir.³⁷ Fakat bunların hiç birisi bir zamanlar Cuzâm gibi meydana gelen olaylara hâkim olamadılar. Kırsal bölgelerdeki gayrı-Arap unsurlar özellikle de Sâmirîler ve Farslar, tarihi kaynaklarda Emeviler döneminde olduğundan daha sık bir şekilde tekrar görünmeye başladılar.³⁸ Milâdî IX. asırda Ya'kûbî, Remle ve Nablus'tan bahsederken buralarda Arapların, Farsların ve Sâmirîlerin karışık bir şekilde ikamet ettiğini söylemektedir. Bölge tam olarak resmedildiğinde güneyde, sahildeki ovalar boyunca ve kuzeyde Arap kabilelerinin karışık bir şekilde; merkezi bölgelerde ise Farsların ve Sâmirîlerin çok yoğun olarak bulunduğu görülmektedir.

Cuzâm'ın isyanı bastırılmış olmasına rağmen Filistin'in kırsal bölgeleri Mansur ve Harûnreşid zamanında durulmamıştı.³⁹ Halife Mansur döneminde memnuniyetsizliğin nedeni yeni bir vergi düzenlenmesiydi [ta'dîl]. Çünkü anlaşıldığına göre halife H. 100/M. 718-719 yılından sonra satın alınmış olan haracî arazilere tekrar haraç yüklenmesini emretti.⁴⁰ Bu yeni vergi düzenlemesinin siyasi, iktisadî ve dinî açıdan bir anlamı vardı: siyasi açıdan bir şekilde araziye haraciden uşr statüsüne dönüştürmüş olan Emevi taraftarı eşrafın sahip olduğu gücü kırmak amacıyla tasarlanmıştı. İktisadî açıdan mâîl durumu düşünen halife için bu daha fazla gelir anlamına geliyordu. Dini açıdan bu uygulama Ömer b.

³² Gellirler Le Strange tarafından ele alınmıştır. Bkz. *Palestine under the Muslims*, Beyrut 1965, s. 43-48. Bu gelirlere [sadece] Le Strange'in aktardıkları değil, Emeviler dönemindeki rakamlar da ilave edilmelidir. Bkz. Süli, *Edebü'l-küttâb*, s. 216-217 (Muaviye dönemi); Belâzurî, *Fütûh*, s. 193 (Abdülmelik dönemi).

³³ Bkz. Taberî, *Târih*, I, 1831-1833, 1892 ve III, 47; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 294-295, 330, 425; Mes'ûdî, *Murûc*, Bölüm: 2287, 2305; Ceşşiyârî, *Kitâbu'l-vüzerâ*, s. 71; İbn Asâkir, *Tezhib*, IV, 393.

³⁴ Kindî, *Vülât*, s. 125

³⁵ Ya'kûbî, *Kitâbu'l-büldân*, s. 329-330; Muhellebî'nin (ö. 386) rivayeti için bkz. Yâkût, *Mu'cem*, IV, 266.

³⁶ Mukaddesî, *Ahsenü't-tekâsim* (nşr. de Goeje), Leiden 1906, s. 174.

³⁷ İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, s. 180; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 576; Ya'kûbî, *Kitâbu'l-büldân*, s. 327; Muhlis, *Mi'zenetü'l-câmi'i'l-eyyad fi'r-Remle*, s. 9 (Hemadânî rivayeti); Yâkût, *Mu'cem*, VII, 363, Ma'zîmân [مازمان] maddesi; Mes'ûdî, *Murûc*, bölüm: 2305; Ceşşiyârî, *Kitâbu'l-vüzerâ*, s. 126. Genel olarak bkz. Mustafa Debbâğ, *el-Kabâilu'l-Arabiyye*.

³⁸ Ya'kûbî, *Kitâbu'l-büldân*, s. 327-329; Mes'ûdî, *Murûc*, Bölüm: 109; Mukaddesî, *Ahsenü't-tekâsim*, s. 179, 183.

³⁹ Ceşşiyârî, *Kitâbu'l-vüzerâ*, s. 134-135; Belâzurî, *Fütûh*, s. 158.

⁴⁰ İbn Asâkir, *Târih*, I, 596-597.

Abdülaziz'in izlediği siyaseti yeniden canlandırdı ve böylece *şeriatın* ruhuna daha yakın olduğu ortaya çıktı. Harûnurreşid'in hâkimiyeti altında kırsal bölgeler memnuniyetsizlikle çalkalanmaya devam ediyordu. Halifeliğinin ilk dönemlerinde ortaya çıkan veba salgını bölgeyi alt üst etti, birçok toprak sahihsiz kaldı ve ya işleyeni olmadı. Halife bu duruma müdahale etti ve bu toprakları hilafet toprağına [ضیاع] dönüştürerek Sâmirîleri işçi veya kiracı olarak istihdam etti. Aynı topraklar bu işçiler tarafından da terk edilince Harûnurreşid onların geri dönemelerini cazip kılacak şekilde vergi miktarlarının indirilmesi ile ilgili bazı talimatlarla birlikte meşhur Herseme b. Ayân'ı [oraya] gönderdi.⁴¹

Emevi Devleti'ne ait olan kamusal arazilerin genel olarak Abbasilere intikal ettiği görülmektedir.⁴² Fakat Abbasilerin bu toprakları Emeviler kadar iyi idare etmediği anlaşılmaktadır. Bütün bunlar yaşanırken milâdî 841/42 yıllarının başlarında kendisini Ebû Harb el-Yemânî olarak tanıtan bir kişinin çıkardığı büyük bir isyanla kırsal bölgelerdeki hoşnutsuzluk doruğa ulaştı. Seçilen bu görkemli müstear isim hâlâ Emevilere sempati beslemeye devam eden bütün Yemenli unsurları kendisine çekmeyi başarmıştı. Kuzey Filistin köylülerinin meşhur isyanı ile ilgili benim söyleyeceğim tek şey bu isyanın, hem köylüleri hem de bu bölgedeki Yemenli büyük toprak sahiplerini kendi safına çekmiş olması ve belki de Mazdeizmi benimsemiş çok sayıda köylünün başlattığı ve daha beş yıl önce bastırılan büyük Babek isyanından ilham almış olabileceğidir.⁴³ IX. asrın ilk yarısında tüm Abbasi imparatorluğundaki köylü nüfusun bir isyan içerisinde olduğu ve aynı yüzyılın içinde daha sonra Abbasilerin kırsal bölgelerinde çeşitli İsmâilî hareketlerin başarıya ulaşmasını sağlayan yolu hazırladığı görülmektedir. Fakat Filistin söz konusu olduğunda, bu görüntüyü abartmamak gerekir. Ebû Harb'in isyanını uzun bir huzur ve refah dönemi takip etmiştir. Örneğin erken haçlı dönemi öncesi batılı hacıların Filistin kırsalı ile ilgili övgü dolu ifadeleri bu duruma şahittir.⁴⁴ Hemşerisi Filistinli Procopius'un VI. asırda yaptığı gibi Mukaddesî de X. asırda kendi memleketinin zenginliği için belîğ ifadeler kullanmaktadır.

X. asrın sonu ve XI. asrın başlarında Filistin'e Tay kabilesinin Cerrâhî kolu hâkim durumdaydı. Bu bölge o dönemde yağ endüstrisinin geliştiği bir merkez olan Remle vasıtasıyla Mısır'la yakın ilişkilere sahip olmaya başladı.⁴⁵

⁴¹ Belâzurî, *Fütûh*, s. 144, 158; Kindî, *Vülât*, s. 173.

⁴² Biginnis'in akıbeti ile ilgili bkz. Belâzurî, *Fütûh*, s. 129.

⁴³ Makdîsî, *Kitâbu'l-bed' ve't-târih* (nşr. Clement I. Huart), Paris 1899-1919, VI, 119; Taberî, *Târih*, III, 1319-1322.

⁴⁴ Meselâ bkz. Palestine Pilgrim Text Society, III; *The Hodoeporicon of St. Willibald*, s. 19, 26; *The Itinerary of Bernard the Wise*, s. 6-7 ve özellikle s. 11; Palestine Pilgrim Text Society, IV; *The Pilgrimage of Saewulf*, s. 23; *The Pilgrimage of the Russian Abbot Daniel*, s. 26, 31, 41-42, 44-45, 58.

⁴⁵ Bundan dolayı, örneğin, [Fatimî] veziri İbn Killis, görevine Remle [tüccar] vekili olarak başlamıştır. Bkz. İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-a'yân* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1968-1972, VII, 33; İbn Sîrâfî, *el-İşâre ilâ men nâle'l-vizâre* (nşr. Abdullah Muhlis), BIFAO [Le Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale], 25 (1924), s. 19-20. Ayrıca bkz. Kindî, *Vülât*, s. 315; Nasir Hüsrev, *Sefernâme* (Arapçaya trc. Yahya Haşşab), Kahire 1980, s. 18-20; Müsebbihî, *Ahbâru Mısır fi sene-teyn* (nşr. William C. Millward), Kahire 1980, s. 175. Filistin'in tarım ürünleri Le Strange tarafın-

Cerrâhîlerin ilk etapta ilgisini çeken, bu zenginlik olmalıdır. Cerrâhî kabilesi gücünün doruğunda iken, aşağı yukarı 1020 yılında, liderleri Şam Araplarının lideri olarak tarif edilmiştir.⁴⁶ Müsebbihî'nin tarihinin son zamanlarda neşredilen bir bölümü Cerrâhîlerin Filistin topraklarını ne şekilde kontrol ettikleri meselesine yeni bir ışık tutmaktadır. Şerât [الشراء] bölgesinde⁴⁷ sahip oldukları bir dizi kaleden harekât düzenleyerek Fatimiler'den iktâ yoluyla aldıkları Beyt Cibrîn, Remle ve Nablus topraklarına güçlerini yaydılar.⁴⁸ Remle ve diğer bölgelerde *iktâ* genellikle ordugâh [جَنَّة] vasıtasıyla kontrol edilmekteydi.⁴⁹ Askerler, kâtipler, vergi memurları ve iktânın uygulanması ve gelirlerinin toplanması ile meşgul olan *cehbezlerden* oluştuğu için Cerrâhî kabilesinin sahip olduğu ordugâhın herhangi bir bedevî ordugâhıyla ilgisi yoktu. Bu anlamda Cerrâhî kabilesinin ordugâhı aşağı yukarı kendisinden seksen yıl sonra kurulmuş olan Irak'taki Mez-yedî[lerin] ordugâhı için güzel bir örnek teşkil etmiş olabilir. Bu ordugâh daha derin bir incelemeyi hak etmektedir. Çünkü [böyle bir inceleme] merkezi iktidarların tam olarak kontrolü sağlayamadıkları zamanlarda Yakın Doğu'nun bedevi hanedanlarının kırsal bölgelerde güçlerini nasıl yaydıklarına dair derin bir bakış açısı kazandırmaktadır.

Sonuç olarak söz konusu dönemde Filistin'e Arap kabile göçlerinin tarzının ilk olarak kuzey-güney ekseninde doğudaki girişlerin kontrolüyle başladığı daha sonra güneydeki kaviste yerleşimin gerçekleştiği son olarak da imparatorluk güçlerinin veya devletlerin şartlarının el verdiği ölçüde batıdaki ovalara doğru ilerlemenin olduğu görülmektedir. Toprak mülkiyeti meselesine gelince Emeviler ve ilk dönem Abbasilerde devletin sahip olduğu topraklar [ضبايع] çok genişi ve muhtemelen geliri Filistin'in toplam gelirinin üçte biri kadardı.⁵⁰ Hangi türde olursa olsun kabile iktâsı ikincil sıklıkta olan bir türdü ve Cerrâhîlerin *ordugâhı* böyle yegâne bir örneğin iktâ olarak aslında nasıl idare edildiğini ortaya koymaktadır. Büyük veya küçük diğer arazi sahipleri ile ilgili kaynaklar dağınık olduğu için bunlardan bir çıkarımda bulunulması zordur. Askalân, Kayseriye ve Remle gibi şehirlerin içinde ve etrafındaki antik iktâ arazileri sahilde ve ovalarda bağımsız küçük toprak sahiplerinin bulunduğunu, merkezi dağlık bölgelerde ise yarı bağımsız kiracı veya ücretli işçilerin yanı sıra büyük toprak sahiplerinin yoğunlukta olduğunu gösterebilir.⁵¹

→ →

dan aktarılmıştır. Bkz. *Palestine*, s. 14-24.

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII, 638.

⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 123.

⁴⁸ Müsebbihî, *Ahbâru Mısır*, s. 175, 245.

⁴⁹ Müsebbihî, *Ahbâru Mısır*, s. 204-205.

⁵⁰ Le Strange'in eserindeki (*Palestine*, s. 45-47) diğer rakamlarla karşılaştırıldığında Ya'kûbî tarafından aktarılmış olan rakamlardan belki bu sonuç çıkarılabilir.

⁵¹ On dokuzuncu yüz yıl Filistin'inin şartları ile karşılaştırma yaparken çok dikkatli olmak gerekir. Ancak bazı kaynaklar (G.A. Smith, *The Historical Geography of the Holy Land*, New York-London 1894, s. 122; C.T. Wilson, *Peasant Life in the Holy Land*, London 1906, s. 81-82, 189, 206-207, 217. C.R. Conder, *Tent Work in Palestine*, London 1887 [1879], s. 326-327) kira süresi, köy toprakları ve meclisleri, işçi ücreti ve toprak mülkiyetinin büyüklüğü hakkında tarihsel bir sürekliğin olduğunu iddia etmektedir. Roma ve Bizans dönemleri için bkz. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire*, Oxford 1964, II, 763, 779, 798, 805 ve a.mlf, *Cities of the Eastern Roman*

→ →

Kaynaklar*

- » ABEL, Félix-Marie, *Histoire de la Palestine depuis la conquete d'Alexandre jusqu'a l'Invasion Arabe* (Volumes I and II), Paris: J. Gabalda 1952.
- » BEKRÎ, Ebû Ubeyd (ö. 487/1094), I-IV, *Mu'cem me'sta'cem* (nşr. Mustafa Sakka), Kahire: Ma'hadü'l-Hulefyi li'l-ebhas 1945-49
- » BELÂZURÎ (ö. 279/892), *Fütûhu'l-büldân* (nşr. de Goeje), Leiden 1866.
- » _____, *Ensâbu'l-eşrâf* (nşr. S. D. Goiten), V, Jerusalem 1936.
- » CEHŞİYÂRÎ (ö. 331/942), *el-Vüzerâ ve'l-küttâb* (nşr. Mustafa Sakkâ), Kahire 1938.
- » CONDER, Claude Reignier, *Tent Work in Palestine*, London: Bentley 1887 [1879].
- » DEBBÂĞ, Mustafa Murad, *el-Kabâilü'l-Arabiyye ve selâilühâ fi bilâdinâ Filistin*, Beyrut 1979.
- » DENNET, Daniel C., *Conversion and Poll Tax in Early Islam*, Cambridge: Harvard University Press 1950.
- » DİNEVERÎ (ö. 282/895), *Ahbâru't-tivâl* (nşr. Abdülmünim Amir ve dğr.), Kahire 1960.
- » DONNER, Fred M. *The Early Islamic Conquests*, Princeton: Princeton University Press 1981.
- » DÜRÎ, Abdülaziz, "el-Arab ve'l-ard fi Bilâdi's-Şâm fi sadri'l-İslâm", *el-Mu'temeru'd-düvelî li târihi Bilâdi's-Şâm*, Amman 1974, s. 25-34.
- » EZDÎ, Muhammed b. Abdullah (ö. 165/782), *Fütûhu's-Şâm* (nşr. Abdülmünim Amir), Kahire 1970.
- » HALİDÎ, Ahmed Salih, *Ehlü'l-ilm ve'l-hükm fi rîfi Filistin*, Amman: Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İ'lam 1968.
- » HALİFE b. Hayyât (ö. 240/854), *Târih* (nşr. Süheyl Zekkâr), Dimaşk 1967-68.
- » HAMİDULLAH, Muhammed, *Mecmû'atu'l-vesâiki's-siyâsiyye li'l-ahdi'n-nebevî ve'l-hilâfeti'r-râşide*, Kahire 1956.
- » İBN ABDÜRABBİH (ö. 328/940), *el-İkdü'l-ferid* (nşr. Ahmet Emîn ve dğr.), Kahire: Lecnetü't-Telif ve't-Terceme ve'n-Neşr 1940-1953.
- » İBN ASÂKİR (ö. 571/1176), *Tehzîbu târihi Dimaşki'l-kebir* (nşr. Abdülkadir Bedran), I-V, Dimaşk: Dârü'l-Mesire 1331/1913.
- » _____, *Târihu medîneti Dimaşk* (nşr. Selahaddin Münecid), I-II, Dimaşk: Mecmaü'l-İlmiyyi'l-Arabi 1954.
- » İBNÜ'L-ESÎR (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-târih* (nşr. Johannes Tornberg), I-XII, Beyrut: Dâru Sadır (Ofset Baskı) 1979.
- » İBN HABİB (ö. 245/860), *Kitâbu'l-muhabber* (nşr. I. Lichtenstadter), Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye 1942.
- » İBN HACER (ö. 852/1449), *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe* (nşr. Ali Muhammed Bicavi), I-VIII, Kahire: Dâru Nehdati Mısır 1970.
- » İBN HALLİKÂN (ö. 681/1282), *Vefayâtu'l-a'yân ve enbau ebnâi'z-zaman* (nşr. İhsan Abbas), I-VIII, Beyrut: Dâru Sadır 1968-1972.
- » İBN HAZM (ö. 456/1064), *Cemheretü ensâbi'l-Arab* (nşr. Abdüsselam Muhammed Harun), Kahire 1962.
- » İBNÜ'L-KELBÎ (ö. 204/819), *Kitâbu'l-esnâm* (nşr. Ahmed Zeki [Paşa]), Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Misriyye 1924.
- » İBN KUTEYBE (ö. 276/889), *Kitâbu'l-maârif* (nşr. Servet Ukkâşe), Kahire: Dârü'l-Maârif 1969.
- » İBN SİRÂFÎ, *el-İşâre ilâ men nâle'l-vizâre* (nşr. Abdullah Muhlis), *BIFAO* [Le Bulletin de l'Institut Français d'archéologie orientale], 25 (1924), s. 19-20.
- » İSFAHÂNÎ (ö. 357/967), *Eğânî* (nşr. Abdülkerim İbrâhim Uzbavi ve dğr.), I-XIV, Kahire: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi 1394/1974.
- » JONES, Arnold Hugh Martin, *The Later Roman Empire*, Oxford 1964.
- » _____, *Cities of the Eastern Roman Empire*, Oxford 1971.
- » KİNDÎ, Ebû Ömer Muhammed b. Yusuf b. Yakub (ö. 350/961), *Vulâtü Mısır* (nşr. Hüseyin Nassar), Beyrut: Dâru Sadır 1959.
- » MAKRİZÎ, Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir (ö. 845/1442), *Dav'ü's-sârî fi ma'rifeti haberî Temîm ed-Dârî* (nşr. Muhammed Ahmed Aşur), Kahire: Dârü'l-İ'tisam 1972.
- » MATTHEWS, Charles D., "Maqrizi's treatise Dau As-Sari on the Tamimi Waqf in Hebron" *Journal of the Palestine Oriental Society*, 19 (1939), s. 147-179.
- » MERMERCÎ, A.S., *Büldâniyyetü Filistin el-Arabiyye*, Beyrut 1948.

→ →

Empire, Oxford 1971, s. 284.

* Makalenin aslında olmayıp tarafımızdan eklenmiştir. (çev.)

- » MES'ÛDÎ (ö. 345/956), *Murûcu'z-zeheb* (nşr. C. Pellat), Beyrut 1966-79.
- » MUHLİS, Abdullah, *Mi'zenetü'l-câmi'i'l-ebyard fi'r-Remle*, Beyrut: el-Matbaatu'l-Edebiyye [ts.]
- » MAKDİSÎ (ö. 355/966), *Kitâbu'l-bed' ve't-târih* (nşr. Clement I. Huart), I-VI, Paris 1899-1919.
- » MUKADDESÎ (ö. 380/990), *Ahsenü't-tekâsim* (nşr. de Goeje), Leiden: Brill 1906.
- » MÜSEBBİHÎ, İzzü'l-Melik Muhammed b. Ubeydullah b. Ahmed (ö. 420/1029), *Ahbâru Misr fi seneteyn* (h. 414 - 415) (nşr. Willam C. Millward), Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb 1980.
- » NASİR Hüsrev (ö. 481/1088), *Sefernâme* (Arapçaya trc. Yahya Haşşab), Kahire 1980.
- » NASR b. Müzâhim, *Vak'atü Siffîn* (nşr. Abdüsselam Harun), Kahire: el-Müessesetü'l-Arabiyye 1382/1962-63.
- » PROCOPIUS (ö. 565), *Anecdota* [*Secret history* (İngilizceye trc. Richard Atwater), Ann Arbor: University of Michigan Press 1961.]
- » SMITH, George Adam, *The Historical Geography of the Holy Land*, New York-London 1894.
- » SÛLÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ b. Abdullah (ö. 335/946), *Edebü'l-küttâb* (nşr. Muhammed Behçet el-Eserî), Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye 1341/1922-1923.
- » STRANGE, G. Le, *Palestine under the Muslims: a description of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500: translated from the works of the Medieval Arap geographers*, Beyrut: Khayats 1965.
- » TABERÎ (ö. 310/922), *Târih* (nşr. de Goeje), I-III, Leiden: Brill 1879-1901.
- » *The pilgrimage of Arculfus in the Holy Land (about the year A. D. 670)* (İngilizceye trc. James Rose Macpherson), London: Palestine Pilgrim Text Society 1897.
- » WILSON, Charles Thomas, *Peasant Life in the Holy Land*, London: John Murray 1906.
- » YA'KÛBÎ (ö. 292/905), *Kitâbu'l-büldân* (nşr. de Goeje), Leiden: Brill 1892.
- » YÂKÛT el-Hamevî (ö. 626/1129), *Mu'cemu'l-büldân* (nşr. M. A. Hancî), I-VI, Kahire: Matbaatu's-Saade 1906.